

Een vaderland om te beminnen ?

Het nationale bewustzijn van Vlaamse laatstejaarscholieren

door Bart MADDENS,

Aspirant van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek

De meeste waarnemers zijn het erover eens dat het 158 jaar aanslepende conflict tussen de Belgische en de Vlaamse natievorming zijn ontknoping nadert. In het volgende decennium zal moeten blijken of de aan de gang zijnde staats hervorming de desintegratie van België in een stroomversnelling zal brengen, dan wel het centrale gezag zal versterken door een nieuw evenwicht te creëren. In dit artikel gaan we ertvan uit dat de houding van jongere generaties tegenover België en Vlaanderen daarbij een niet onbelangrijk gewicht in de schaal werpt. We zijn trouwens niet de enigen die dat doen. Zowel in neo-unitaristische als in Vlaamsgezinde publicaties wordt er de jongste jaren druk gespeculeerd over de mate waarin jongeren zich met Vlaanderen of België identificeren. Naargelang van de eigen overtuiging worden op die vraag echter uiteenlopende en vaak ongefundeerde antwoorden geformuleerd. Het is onze bedoeling om, aan de hand van een uitgebreid empirisch onderzoek, die leemte op te vullen, of toch minstens een houvast te bieden om de houding van de Vlaamse jeugd tegenover Vlaanderen en België accurater te kunnen inschatten.

Het onderzoek naar het natiebewustzijn van jongeren dient ook vanuit theoretisch oogpunt gelegitimeerd te worden. De systeemtheorie van D. Easton vormt daartoe een interessant en overigens voor de hand liggend aanknopingspunt. Easton gaat ervan uit dat het voortbestaan van een politiek systeem bij de leden ervan een minimale bereidheid veronderstelt om binnen één politiek kader samen te werken en de beslissingen die daarbinnen genomen worden te aanvaarden¹. De beste indicator van die 'community support' is volgens Easton de "sense of community, which indicates political cohesion of persons, regardless of the kind of regime they have or may develop. It consists of the feeling of belonging together as a group"². Dit gemeenschapsgevoelen is wel geen noodzakelijke voorwaarde voor de 'community support', maar als het ontbreekt, of niet totstandkomt doorheen de werking van het politieke systeem, dan dreigt de steun na verloop van tijd te worden ondergraven en de politieke gemeenschap in vraag te worden gesteld³. Het systeem kan zich daaraan dan aanpassen door bijvoorbeeld een zekere vorm van federalisme door te voeren en dus een subsysteem te creëren. Maar wanneer er zich daarbinnen een voldoende sterk alternatief gemeenschapsgevoelen heeft ontwikkeld, dan volstaat die aanpassing veelal niet en komt er een separatistisch proces op gang. Om zich te handhaven zal het 'centrale' politieke systeem bijgevolg het

(1) D. EASTON, *A System Analysis of Political Life*. New York, 1965, blz. 177.

(2) D. EASTON, a.w., blz. 185.

(3) D. EASTON, a.w., blz. 187.

ationale gemeenschapsgevoelen van de leden zoveel mogelijk aan moeten zwen-
gelen.

Easton's zienswijze gaf vanaf de tweede helft van de jaren zestig aanleiding tot een hele reeks studies waarin vooral het politieke socialistisatieproces werd beschouwd als dé verklaring voor de grote stabiliteit en bestendigheid van politieke systemen. Daarbij werd vooropgesteld dat kinderen van jongsaf een 'sense of community' krijgen ingeprent dat een blijvend referentiekader zal vormen voor hun verdere politieke denken⁴. Easton zelf leidt uit zijn empirisch onderzoek af dat, althans in de Verenigde Staten, vooral het naïeve vertrouwen in de figuur van de president de kinderen brengt tot een diepgewortelde steun voor en identificatie met het omvattende politieke systeem⁵. Ook R. Hess en J. Torney hechten veel belang aan de vroege affectieve band van het kind met de eigen natie en de symbolen ervan. Pas op latere leeftijd wordt het emotioneel geladen concept 'vaderland' cognitief ingevuld. Vooral de lagere school speelt een niet te onderschatten rol in dat hele proces: "The schools reinforce the early attachment of the child to the nation. (...) The process of socialization in later years can best be understood in the context of this early establishment of unquestioning patriotism"⁶.

Het resultaat van een aantal sociaal-psychologische studies ligt trouwens in dezelfde lijn. Experimenteel onderzoek wijst uit dat het positieve affect ten aanzien van het eigen land en, samenhangend daarmee, het positieve oordeel over landgenoten, al op vrij jonge leeftijd wordt aangeleerd⁷. Tussen zeven en twaalf jaar gaan de nationale gevoelens aanvankelijk in stijgende lijn naarmate het affectieve oordeel van de kinderen consistentere wordt, maar daarna tekent er zich een dalende trend af, wat te verklaren valt door het groeiende cognitieve differentiatievermogen⁸. Geleidelijk aan gaat men dan de relativiteit inzien van de eigen nationale identiteit. Die evolutie brengt ook een nuancering van de emotionele gehechtheid aan het eigen land met zich mee, een ontwikkeling die O. Egan en J.K. Nugent vooral in de periode van de adolescentie situeren. Vanaf die leeftijd kan men over de evolutie van het nationaal bewijstzijn nog maar moeilijk generaliseren, en moet men in toenemende mate rekening houden met de specifieke culturele context⁹.

Wanneer jongeren, zoals in België, van jongsaf aan met twee concurrerende nationale entiteiten worden geconfronteerd, heeft men met een heel bijzondere

(4) In dit verband heeft men het vaak over het 'structuring principle', dat complementair is aan het 'primacy principle'. Dat laatste houdt in dat de vroegst aangeleerde politieke oriëntaties primeren op latere ervaringen of leerprocessen. Zie hierover o.m.: F.I. GREENSTEIN, *Children and Politics*, New Haven, Yale University Press, 1969, p. 81; H. CHARMANT, Politieke socialisatie. In: *Civis Mundi*, 1982, nr. 6, blz. 230.

(5) D. EASTON, J. DENNIS, *Children in the Political System. Origins of Political Legitimacy*. New York, 1969, blz. 162.

(6) R. HESS, J. TORNEY, *The Development of Political Attitudes in Children*. Chicago, 1967, blz. 105-108.

(7) Zie bv. H. TAJFEL, Cognitive Aspects of Prejudice. In: *Journal of Social Issues*, 1969, nr. 4, blz. 88.

(8) J.M.F. JASPARS e.a., On the Development of National Attitudes in Children. In: *European Journal of Social Psychology*, 1972, nr. 1, blz. 347-370.

(9) O. EGAN, J.K. NUGENT, Adolescent Conceptions of the Homeland: a Cross-cultural Study. In: *Journal of Youth and Adolescence*, 1981, nr. 3, blz. 186-187.

culturele context te maken. In dat geval stelt zich de vraag of de gehechtheid aan een nationale entiteit dan even diepgeworteld is als in situaties waarbij de nationale identiteit van meet af aan evident is. Op basis van een aantal case-studies kunnen we een voorlopig antwoord op die vraag formuleren. Zo blijkt uit een onderzoek van A. Melich over het nationale identiteitsgevoelen van 14-jarigen in Catalonië¹⁰ dat de keuze tussen enerzijds de Spaanse en anderzijds de Catalaanse identiteit voor de meeste adolescenten allesbehalve een verscheurend dilemma vormt. Zij hebben er integendeel geen moeite mee om zichzelf én Spanjaard én Catalaan te noemen. Maar dat neemt niet weg dat, in de ogen van een nationalistisch geïnspireerde minderheid, de Spaanse en de Catalaanse identiteit wel in tegenstelling staan tot elkaar: "It is true that for some individuals the identification with Catalonia excludes absolutely identification with Spain. (...) For others, especially young people, the two identities do not conflict radically. (...) The multiple identity of the Catalans is not necessarily made of oppositions. (...) It is not so much a problem of opposition between identities because the multiplicity of identities is not even perceived as conflictual but rather as multiple."¹¹ Ook de studie van D. Latouche over het nationale bewustzijn van jongeren in Québec vormt een interessant vergelijkingspunt. Die auteur stelt vast dat, in 1979 althans, de nationale identificatie met Québec en zijn symbolen beduidend zwaarder doorwoog dan het Canadese natiebewustzijn, en dit zowel bij adolescenten als volwassenen tot 35 jaar. Maar anderzijds wijst Latouche er ook op dat er bij de jongeren daar bezwaarlijk sprake kan zijn van een uitgesproken nationaal bewustzijn dat zich consequent in een aantal politieke opties vertaalt¹².

Beide case-studies wijzen dus grotendeels in dezelfde richting: wanneer jongeren, in de plaats van één evidente nationale identiteit, twee of meer uiteenlopende nationale referentiekaders aangereikt krijgen, dan zal dit vanaf een zekere leeftijd niet zozeer een verscherping maar veeleer een vervlakking van het nationale bewustzijn en het patriotisme in de hand werken, althans in bepaalde omstandigheden.

Een nadere analyse van het concept 'vaderlandsliefde' toont trouwens aan dat dat niet meer dan logisch is. L.W. Doob definieert 'patriotisme' immers als "the more or less conscious conviction of a person that his own welfare and that of the significant groups to which he belongs are dependent upon the preservation or the expansion (or both) of the culture and power of his society"¹³. Volgens die gedachtengang moet de vaderlandsliefde dus worden beschouwd als een verabsolutering van de sociale identificatie met de staat, en dit ten nadele van andere sociale identificaties: "Of all his group loyalties he (the patriot, n.v.d.r.) is convinced that the allegiance to his country is the most compelling"¹⁴. De vaderlands-

(10) A. MELICH, The Nature of Regional and National Identities in Catalonia. Problems of measuring Multiple Identities. In: *European Journal of Political Research*, 1986, nr 1, blz. 149-169.

(11) A. MELICH, a.w., blz. 166.

(12) D. LATOUCHE, Jeunesse et Nationalisme au Québec. Une Idéologie peut-elle mourir? In: *Revue Française de Science Politique*, 1985, nr. 2, blz. 247-260.

(13) L.W. DOOB, *Patriotism and Nationalism. Their Psychological Foundations*. New Haven, 1964, blz. 6.

(14) L.W. DOOB, a.w., blz. 13.

liefde vermindert daarentegen naarmate de identificatie met de staat minder prioritair wordt. Nu ontstaat die hiërarchie van identificaties volgens Doob vooral in functie van het gepercipieerde verschil, de 'distinctiveness', tussen de verschillende groeperingen waar een individu al dan niet lid van is. Anders gezegd: iemand zal zich in relatief grotere mate met de staat identificeren wanneer hij bijvoorbeeld vaststelt dat er een belangrijker verschil bestaat tussen zichzelf en een buitenlander dan tussen zichzelf en een inwoner van een andere regio in zijn eigen land.

Enerzijds kan men zich natuurlijk op een aantal objectieve criteria baseren om een nogal categoriek onderscheid te maken tussen omvattende bevolkingsgroepen of landen. Zo kan men bijvoorbeeld voortgaan op landschappelijke verschillen of op een gemeenschappelijke geschiedenis. De eigenheid van een natie wordt bovendien tastbaar aanwezig gesteld in collectieve rituelen en symbolen. De meest 'opdringerige' veruiterlijking in die zin is trouwens de naam zelf van het land¹⁵, die op zijn beurt deel uitmaakt van het ruimere tekensysteem 'taal'. En dat laatste is nu volgens Doob precies het meest voor de hand liggende criterium om de 'distinctiveness' op te funderen¹⁶. Anderzijds zijn er ook een aantal subjectieve factoren die de categorisering van sociale groeperingen en in het bijzonder de perceptie van het onderscheid tussen landgenoten en buitenlanders kunnen beïnvloeden, waarmee we op het vlak komen van de stereotypering¹⁷ en het ethnocentrisme¹⁸. Wat er ook aan de basis van ligt, naarmate het verschil tussen de 'ingroup', in casu de landgenoten en de 'outgroup', in casu de buitenlanders beter uit de verf komt, zal het individu die eigenheid ook meer gaan waarderen en zelfs gaan geloven dat zijn persoonlijk welzijn afhankelijk is van het behoud en de affirmatie van die eigenheid.

Wanneer men nu van jongsaf aan kan 'kiezen' tussen uiteenlopende nationaliteiten, dan wordt het concept 'nationale identiteit' als dusdanig natuurlijk erg relatief en lijkt de kans op een verabsolutering ervan te verkleinen. Als we aannemen dat de sociale identificatie van de jongeren in Catalonië dermate versplinterd is over verschillende collectieve of nationale entiteiten, dan impliceert dit inderdaad dat er nog nauwelijks van patriottisme stricto sensu sprake kan zijn. Ook de identificatie met Quebec wordt niet echt verabsoluteerd.

Aan de hand van deze theoretische uitgangspunten kunnen we onze probleemstelling nu wat verder precizeren. Vraag is namelijk vooral of het Belgisch politieke systeem nog gedragen wordt door een voldoende sterk Belgisch gemeenschapsgevoelen bij jongere generaties, dan wel wordt ondergraven door een groeiend Vlaams identiteitsbesef. Anders geformuleerd, in welke mate resulteert het politieke socialisatieproces van Vlaamse jongeren in een vorm van 'Belgisch' of 'Vlaams' patriottisme, in de veronderstelling althans dat er überhaupt nog van

(15) L.W. DOOB, a.w., blz. 64.

(16) L.W. DOOB, a.w., blz. 90.

(17) Zie bv.: J. NUTTIN, Het stereotiep beeld van Walen, Vlamingen en Brusselsaars. Hun kijk op zichzelf en op elkaar. Een empirisch onderzoek bij universitaires. In: *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, 1976, nr. 2.

(18) Zie bv.: H. D. FORBES, *Nationalism, Ethnocentrism and Personality. Social Science and Critical Theory*. Chicago, 1985.

'vaderlandsliefde' kan gesproken worden. Vervolgens lijkt het ook interessant om na te gaan hoe het nationale bewustzijn van de jongeren met een aantal onafhankelijke variabelen in verband staat. Daarbij denken we vooral aan de politieke overtuiging van de jongeren en de mogelijke impact van een aantal socialisatie-agenten.

I. Het onderzoek

In ons onderzoek hebben we getracht om, op basis van een enquête in het laatste jaar middelbaar onderwijs, het nationale bewustzijn van de Vlaamse jongeren in kaart te brengen¹⁹. In deze paragraaf geven we eerst enige toelichting over de vragen die we daarbij gesteld hebben en over de steekproef waarmee we gewerkt hebben.

Uit wat voorafgaat vloeit logisch voort dat er een drietal aspecten van primordiaal belang zijn om zicht te krijgen op het nationale bewustzijn. Enerzijds dient er in elk geval te worden gepeild naar het differentiële gemeenschapsgevoelen van de respondenten, dat wil zeggen naar de mate waarin ze zich verbonden voelen met de verschillende sociale en, meer specifiek, politieke entiteiten waar ze lid van zijn. De precieze formulering van die vraag hebben we overgenomen uit een onderzoek van R. Inglehart²⁰.

Als we evenwel het Belgische en het Vlaamse nationale identiteitsbesef precies tegenover elkaar willen afwegen, dan doen we er goed aan om ook na te gaan welke ruimere sociale collectiviteit nu precies als meer significant wordt ervaren door de jongeren, of ook nog: aan welke van die twee entiteiten men nu precies de grootste eigenheid, 'distinctiveness', toeschrijft. Immers, "differences which people ascribe to the separate regions inside their own country may be considered less distinctive than the traits allegedly distinguishing all peoples within the boundaries from those on the outside", schrijft Doob²¹, om het concept 'nationaal bewustzijn' nader te expliciteren. Kortom, de hamvraag is of Vlaanderen hier als de 'country' of de 'region' moet worden beschouwd. Om nu te achterhalen of Vlaanderen door de jongeren als een 'Belgische regio' dan wel als een 'Vlaamse natie' wordt gepercipieerd hebben we een vijftal items geformuleerd²². Alle vijf peilen ze naar de mate waarin het concept 'Vlaanderen' als een meer significante sociale categorisatie wordt beschouwd dan het concept 'België'.

(19) Deze enquête kaderde in een meer algemeen onderzoek waarbij er zowel naar het natiebewustzijn van de jongeren, als naar hun betrokkenheid bij de Vlaamse beweging als sociale beweging werd gepeild.

(20) R. INGLEHART, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, 1977, blz. 330. De vraag luidde concreet: "In welke mate voel je je verbonden met je gemeente, je provincie, Vlaanderen, België of Europa?" De respondenten konden die vijf entiteiten rangschikken volgens de mate waarmee ze zich ermee verbonden voelden. Om de eventuele invloed van de vooraf gegeven volgorde te neutraliseren hebben we die in de helft van de gevallen omgedraaid.

(21) L.W. DOOB, a.w., blz. 85.

(22) Voor de concrete formulering van de items, cfr. tabel 3.

Tenslotte maken zowel Doob als Easton zich sterk dat het nationale bewustzijn logisch samenhangt met een zekere loyaleiteit ten opzichte van het land, en dus ook met een minimum aan steun voor het politieke beleid dat op dat niveau gevoerd wordt. Om die te meten wordt er gewoonlijk gebruik gemaakt van een semantische differentiaal-techniek²³. De gebruikte dichotomieën verschillen evenwel sterk van studie tot studie. Wij hebben ons dan ook niet aan één voorbeeld gespiegeld, maar zelf een aantal adjectieven gezocht die, naar we menen, een interessant licht kunnen werpen op onze problematiek²⁴.

Bovenvermelde vragen kwamen voor in een vragenlijst die door 1000 laatstejaarscholieren uit het algemeen secundair en het technisch secundair onderwijs werd ingevuld. De onderzoekseenheden werden uitgeselecteerd volgens de techniek van de quota-steekproeftrekking. Daarbij hebben we getracht om het onderwijstype, het onderwijsnet, de onderwijsvorm en de geografische spreiding onder controle te houden door de verhoudingen in de populatie zo dicht mogelijk te benaderen in de steekproef zelf²⁵. De uiteindelijke verdeling van de onderzoekseenheden volgens de genoemde kenmerken ziet eruit als volgt: zie tabel 1.

Het eigenlijke veldwerk vond plaats in oktober-november 1987. Voor het overgrote deel werd de enquête door ons persoonlijk geleid.

In wat volgt bespreken we eerst gedetailleerd de verschillende afhankelijke variabelen van ons onderzoek. Op basis daarvan trachten we dan een algemeen beeld te schetsen van het nationale bewustzijn van de respondenten. Vervolgens gaan we na hoe de politieke overtuiging van de scholieren daarmee in verband staat en peilen we naar de mogelijke impact van een aantal socialisatieagenten: de ouders, het onderwijs en de massamedia.

II. Het nationale bewustzijn

A. De mate van verbondenheid

De mate waarin de laatstejaarscholieren zich met hun gemeente, hun provincie, Vlaanderen, België en Europa verbonden voelen werpt al onmiddellijk een interessant licht op de probleemstelling waar we van uit zijn gegaan.

In eerste instantie lijkt ons vooral de frequentie van de eerste keuze per entiteit belangrijk. De gemeente steekt daarbij met kop en schouders boven de andere entiteiten uit. Niet minder dan 59,9% van de laatstejaarscholieren voelt zich in de

(23) Zie bv.: O. EGAN en J.K. NUGENT, a.w., blz. 192-194; H.D. FORBES, a.w., blz. 106.

(24) Aan de respondenten werd gevraagd om de begrippen 'België', 'Vlaanderen' en 'Europa' acht keer op een zevenpuntsschaal tussen twee tegengestelde adjectieven te plaatsen. De acht dichotomieën kan men ondermeer terugvinden in tabel 6.

(25) Daarbij hebben we ons gebaseerd op de gegevens in het Statistisch Jaarboek van het Onderwijs, schooljaar 1985-86, Brussel, Ministerie van Onderwijs, s.d., blz. 58-59, blz. 62-63, blz. 64-65, blz. 40-41, blz. 39. Praktisch gezien zijn we als volgt tewerk gegaan: uit het PMS-Repertorium van het secundair onderwijs in Vlaanderen hebben we op een aselechte wijze een honderdtal scholen getrokken waarin er algemeen of technisch secundair onderwijs wordt gegeven. In functie van de vooropgestelde steekproefstratificatie hebben we daaruit een dertigtal scholen geselecteerd. We houden eraan om de directies van de betrokken scholen te bedanken voor hun bereidwillige medewerking.

TABEL 1

Verdeling van de steekprofeenheden volgens onderwijstype, onderwijsnet, onderwijsvorm en geografische ligging van de school (*)

1. ALGEMEEN SECUNDAIR ONDERWIJS						
	ANTW.	BRAB.	W.VL.	O.VL.	LIMB.**	TOTAAL
OFF.***	55 (2)	—	16 (1)	43 (1)	—	114 (4)
KATH. T1	—	88 (2)	37 (1)	—	61 (1,5)	186 (4,5)
KATH. T2	100 (3)	—	42 (1)	144 (3)	—	256 (7)
TOTAAL	155 (5)	88 (2)	95 (3)	157 (4)	61 (1,5)	556 (15,5)
2. TECHNISCH SECUNAIR ONDERWIJS						
	ANTW.	BRAB.	W.VL.	O.VL.	LIMB.**	TOTAAL
OFF.***	—	61 (2)	—	24 (1)	33 (1)	118 (4)
KATH. T1	85 (2)	—	28 (1)	—	42 (1,5)	155 (4,5)
KATH. T2	42 (1)	—	70 (2)	59 (2)	—	171 (5)
TOTAAL	127 (3)	61 (2)	98 (3)	83 (3)	75 (2,5)	444 (13,5)
3. TOTAAL						
	ANTW.	BRAB.	W.VL.	O.VL.	LIMB.**	TOTAAL
OFF.***	55 (2)	61 (2)	16 (1)	67 (2)	33 (1)	232 (8)
KATH. T1	85 (2)	88 (2)	65 (2)	—	103 (3)	341 (9)
KATH. T2	142 (4)	—	112 (3)	173 (5)	—	427 (12)
TOTAAL	282 (8)	149 (4)	193 (6)	240 (7)	136 (4)	1000 (29)

* Verklaring van enkele afkortingen: OFF.: Officieel onderwijs; Kath. T1/2: Katholiek onderwijs type I/II. In deze tabel verwijzen de cijfers tussen haakjes telkens naar het aantal scholen die bij het onderzoek werden betrokken.

** In één geval hebben we in een school zowel een technische als een algemeen secundaire klas ondervraagd. Vandaar de twee halve scholen.

*** Toevallig gaat het hier enkel om Rijksscholen, hoewel we Provinciale en Stedelijke scholen niet a priori hebben uitgesloten. Eén Provinciale school heeft wel geweigerd om mee te werken aan het onderzoek.

TABEL 2

Verdeling van de onderzoekseenheden volgens de mate van verbondenheid met de eigen gemeente, de eigen provincie, Vlaanderen, België en Europa, in procenten (N = 939)*.

	eigen gemeente	eigen provincie	Vlaanderen	België	Europa
1e keuze	59,5	5,2	16,5	11,0	7,8
2e keuze	13,3	40,6	25,8	14,1	6,3
3e keuze	10,1	22,9	41,7	16,4	8,8
4e keuze	8,6	18,6	9,2	51,3	12,2
5e keuze	8,4	12,7	6,8	7,2	64,9

* De procenten kunnen zowel horizontaal als verticaal worden opgeteld.

eerste plaats met de eigen gemeente verbonden. Daarna volgen op een hele afstand Vlaanderen (16,5%), België (11%), Europa (7,8%) en de eigen provincie (5,2%). We kunnen de tabel ook anders benaderen en telkens naar de modale waarde per entiteit zoeken. Op die manier kunnen we uit de gegevens afleiden dat de mate van verbondenheid afneemt naarmate de betrokken entiteit zich geografisch verder uitstrekt. Die tendens is het meest uitgesproken bij de twee uitersten: een grote meerderheid voelt zich het meest verbonden met de eigen gemeente en een praktisch evengroot aantal het minst met Europa. Daartussen 'zakt' de modale waarde naarmate de betrokken entiteit groter wordt. Voor wat Vlaanderen en de eigen provincie betreft is de spreiding van de verdeling wel aanzienlijk. De afwijkingen van de modus gaan voor Vlaanderen eerder in de richting van de eerste en de tweede keuze, en voor de provincie eerder in de richting van de derde en de vierde.

De onderzoeksresultaten wijzen met andere woorden op een aanzienlijke mate van gemeentelijk particularisme bij jongeren en een geringe supra-nationale gerichtheid. Dit is in feite nauwelijks een verrassing. Tot een min of meer gelijklopende vaststelling kwam tien jaar geleden R. Inglehart. Zijn onderzoeksresultaten vormen overigens een solied vergelijkingspunt omdat wij onze vraag naar de mate van verbondenheid in gelijkaardige termen geformuleerd hebben als hij. Ook Inglehart stelt vast dat de verbondenheid met de natie uitzonderlijk laag is in België, het laagst van West-Europa zelfs, terwijl de verbondenheid met de eigen gemeente, provincie of regio uitzonderlijk hoog is. Bij Belgische jongeren van 18 tot 24 constateert de auteur wel een grotere identificatie met Europa dan wij²⁶.

Onze bevindingen liggen ook in het verlengde van een aantal studies in verband met de betrokkenheid of de participatie van jongeren op verschillende politieke niveaus, zij het dat er tussen gevoel van verbondenheid en participatie toch wel

(26) R. INGLEHART, a.w., blz. 330-331. In het Coudenberg-rapport beschouwt men de sterke verbondenheid met de lokale woonplaats trouwens als een typisch Belgische eigenschap. (GROEP COUDENBERG, *Rapport Coudenberg. Naar een nieuw België?* Tiel, 1987, blz. 30-31).

een belangrijke nuance ligt. Bekend is bijvoorbeeld de stelling van S. Groenman²⁷ die ervan uitgaat dat er zich tussen het lokale en het nationale niveau een 'ijle zone' bevindt in de perceptie van de burger. Het feit dat opvallend weinig respondenten zich het meest met hun provincie verbonden voelen reflecteert dat fenomeen voor een stuk. Uit recente onderzoeken naar politieke betrokkenheid kunnen we ook afleiden dat het particularisme van de Vlaamse jongeren beantwoordt aan een algemene tendens. W. Jaide, bijvoorbeeld, die naar het 'politieke medeverantwoordelijkheidgevoel' peilde van 18-jarigen in de Bondsrepubliek Duitsland, stootte eveneens op een uitgesproken lokale en weinig internationale gerichtheid²⁸.

Bij het vertalen van de gegevens in tabel 2 naar onze eigen probleemstelling toe beschikken we alvast over relatief weinig manoeuvreerruimte. In elk geval is er bij het overgrote deel van de laatstejaarsscholieren geen sprake van een verabsolutering van de identificatie met een nationale identiteit. Dat was volgens Doob nochtans een cruciaal kenmerk van 'vaderlandsliefde'. Bijgevolg kan men zich niet van de indruk ontdoen dat concepten als 'natiebewustzijn' en 'patriotisme' hoe dan ook weinig relevant zijn om de sociale identificatie van Vlaamse scholieren te definiëren. Het feit dat een grote groep 'gevoel van verbondenheid' kennelijk gelijkstelt met 'geografische nabijheid' lijkt er bovendien op te wijzen dat de verbondenheid met ruimere sociale collectiviteiten niet als een waarde of als een subjectieve oriëntering, maar veeleer als een objectieve gegevenheid wordt aangevoeld.

Wanneer we onze aandacht enkel op België en Vlaanderen toespitsen, dan dringt er zich een tweede interessant besluit op: de verbondenheid met Vlaanderen is veel sterker dan die met België. In totaal zijn er 675 respondenten die zich méér met Vlaanderen identificeren dan met België. Het is evenwel nog maar zeer de vraag of daar veel belang aan moet worden gehecht, precies omdat de Belgische en de Vlaamse verbondenheid so wie so veel minder belangrijk zijn dan die met de eigen gemeente.

B. De Belgische versus de Vlaamse natie

In wat voorafgaat vinden we al bij al maar weinig houvast om het impliciete Belgische of Vlaamse natiebewustzijn in kaart te brengen. Nu zijn we er in de inleiding van uit gegaan dat natiebewustzijn veel te maken heeft met de gepercipieerde significantie van omvattende sociale classificaties. In ons geval staat het natiebewustzijn met andere woorden in functie van het relatieve belang dat men hecht aan het onderscheid tussen Walen en Vlamingen enerzijds en tussen Belgen en buitenlanders anderzijds. In de lijn van die redenering hebben we vijf items geformuleerd waarop de respondenten als volgt geantwoord hebben:

(27) S. GROENMAN, Het discontinuë wereldbeeld. In: *Mens en Maatschappij*, 1960, nr. 6, blz. 407.

(28) W. JAIDE, *Achtzehnjährige zwischen Reaktion und Rebellion. Politische Einstellungen und Aktivitäten Jugendlicher in der Bundesrepublik*. Opladen, 1982, blz. 174.

TABEL 3

Verdeling van de onderzoekseenheden volgens hun reactie op vijf uitspraken m.b.t. Vlaams of Belgisch natiebewustzijn, uitgedrukt in procenten (*).

	1	2	3	4	5	6	N
	---	--	-	+	++	+++	
1. In plaats van 'Belgium is quality' zou men beter zeggen 'Flanders is quality'.	19,1	13,2	21,1	20,0	11,0	15,3	983
2. De Walen zijn evengoed buitenlanders geworden als de Duitsers of Fransen.	24,0	17,6	23,1	17,5	9,0	8,8	996
3. In het buitenland spreek je beter over België en niet over Vlaanderen	14,5	10,2	17,3	18,4	20,3	19,3	994
4. Het verschil tussen Limburgers en West-Vlamingen is even groot als het verschil tussen Vlamingen en Walen.	30,8	25,2	21,9	10,7	6,6	4,7	988
5. Aangezien Wallonië dit jaar vertegenwoordigd was op 'Flanders Technology' zou men die naam moeten vervangen door 'Belgium's Technology'.	25,5	15,3	23,4	19,3	8,5	8,0	991

* De schaal gaat telkens van 'helemaal niet akkoord' tot 'helemaal akkoord'. In deze tabel zijn de waarden van de schaal voor geen enkel item omgedraaid.

Op zichzelf worden we uit deze voorstelling van de gegevens natuurlijk niet zoveel wijzer. We kunnen wel vaststellen dat er twee items zijn (nr. 4 en nr. 5) waarop een ruime meerderheid van de respondenten aan de Vlaamse kant scoort. Op drie andere (nr. 1, nr. 2 en nr. 3) is dat evenwel een minderheid. De laatstejaarscholieren reageren het meest 'Belgisch' op de uitspraak dat de Walen buitenlanders geworden zijn en het minst Belgisch op de bewering dat het verschil tussen Limburgers en West-Vlamingen even groot is als het verschil tussen Walen en Vlamingen. Een vrij verwarrend antwoordpatroon dus, waar we niet direct conclusies aan kunnen vastknopen, tenzij dan het sterke vermoeden dat elke uitspraak over het Vlaamse of Belgische natiebewustzijn erg gedifferentieerd zal moeten zijn.

Via een factoranalyse wordt nu nagegaan of de respondenten volgens een min of meer consistent patroon hebben gereageerd op de betrokken items²⁹.

(29) Daarbij hebben we eerst de scores op de 'Belgische' items omgedraaid, zodat de score telkens recht evenredig is met de mate van Vlaamsbewustzijn.

TABEL 4

Twee principale componenten van de vijf items i.v.m. Vlaams of Belgisch natiebewustzijn (*).

Variabelen	factor 1	factor 2
item 1	0,76	-0,27
item 2	0,70	-0,29
item 3	0,64	0,09
item 4	0,30	0,90
item 5	0,66	0,12
variantiebijdrage	2,00	0,98

* De nummering van de items komt overeen met de nummering van tabel 3.

Deze tabel leert ons alvast dat de antwoorden op de items nr. 1, nr. 2, nr. 3 en nr. 5 sterk samenhangen met elkaar en grotendeels door de eerste factor kunnen beschreven worden. Die factor kunnen we 'Vlaams natiebewustzijn' noemen. Concreet betekent dit dat de respondenten die Vlaams of Belgisch reageren op één van die vier uitspraken, ook de neiging hebben om dat op de andere te doen. Enkel de vierde uitspraak, die duidelijk minder hoog laadt op de eerste factor, springt kennelijk wat uit de band. Misschien is het juist omdat die uitspraak in meer objectieve, feitelijke termen is geformuleerd dat de scholieren er anders op hebben gereageerd, misschien ook omdat de redenering op het eerste zicht wat ingewikkelder was. Uitgesloten is evenmin dat men per provincie anders heeft geantwoord.

Ook een clusteranalyse toont aan dat er met de vierde item wat aan de hand is geweest. Zeker wanneer er met een groot aantal eenheden wordt gewerkt is het resultaat van een dergelijke analyse echter nogal sterk afhankelijk van de gekozen procedure en het aantal groepen dat vooraf wordt gespecificeerd³⁰. Toch brengt een opdeling van de onderzoekseenheden in vijf clusters duidelijk aan het licht dat een vrij grote groep (N = 197) door de band erg Belgisch scoort, maar extreem Vlaams op het probleemitem nr. 4. Wanneer we nu dat item weglaten en vier groepen vormen in de plaats van vijf, dan verschaft het resultaat van de analyse ons enig houvast om een besluit te formuleren.

Van ongeveer 400 respondenten kan men dus blijkbaar zeggen dat het antwoordpatroon consistent een impliciet natiebewustzijn verraaft. In cluster 1 (N = 202) is dat een Belgisch bewustzijn, terwijl cluster 4 (N = 209) kennelijk een aantal respondenten met een sterk Vlaamsbewustzijn groepeerft. Maar de grootste groep scholieren zweeft ergens daartussenin.

(30) De clusters werden opgespoord via de SAS-FASTCLUS procedure in drie stappen. Cfr. SAS User's Guide: Statistics. Version 5 Edition. Gary, SAS Institute Inc., 1985, blz. 394-400. Ook in dit geval werden de waarden voor de 'Belgische' items omgedraaid.

TABEL 5

De gemiddelde score (*) per cluster op vier items i.v.m. Vlaams of Belgisch natiebewustzijn (N clusters = 4).

	item 1	item 2	item 3	item 5	N
cluster 1	1,77	1,83	2,04	2,12	202
cluster 2	2,10	1,86	2,50	4,97	196
cluster 3	3,83	3,29	3,32	3,91	393
cluster 4	5,26	4,48	4,87	5,36	209

* Voor de laatste twee items werden de waarden van de schaal omgedraaid.

C. De houding tegenover België, Vlaanderen en Europa.

Net zoals iemand zich soms a priori een gunstig of ongunstig beeld vormt van een persoon of een groep, zo ook kan zijn houding tegenover een staat of een politiek verband door een aantal al dan niet correcte vooroordelen worden bepaald. Zoals gezegd hebben we de houding tegenover België, Vlaanderen en Europa trachten te meten met behulp van een semantische differentiaal-techniek. Dit is het resultaat :

Uit tabel 6 kunnen we onmiddellijk afleiden dat de meeste scholieren de uitersten hebben gemeden en vaak nogal de neiging hebben gehad om neutraal of licht positief te reageren. Maar voor het overige is deze voorstellingswijze te onoverzichtelijk om er concrete besluiten uit te trekken. Pas wanneer we voor elke tegenstelling de gemiddelde positie op de schaal berekenen en het resultaat in een grafiek plaatsen komt er een duidelijke tendens uit de verf.

Nu blijkt immers dat de houding van de scholieren ten opzichte van België gemiddeld negatiever is dan de houding tegenover Europa en Vlaanderen. Erg spectaculair is het verschil niet, maar wel consistent. Enkel de laatste dichotomie vormt een uitzondering op die algemene regel. Anderzijds kan men er niet omheen dat de respondenten zich als dusdanig niet echt een negatief beeld vormen van België, maar veeleer een neutraal. Vlaanderen en Europa daarentegen behalen telkens een gematigd positief resultaat. De houdingen tegenover beide lopen overigens grotendeels parallel. Op deze mooi ogende grafiek mogen we ons echter niet blind staren. Achter de gemiddelden kan er een complex antwoordpatroon schuilgaan, en daar kunnen we opnieuw via een factoranalyse zicht op krijgen³¹.

(31) Na een eerste factoranalyse bleek al snel dat de tegenstelling 'autoritair-verdraagzaam' nauwelijks correleert met de andere woordenparen. Het is niet direct duidelijk waarom de respondenten op die dichotomie heel anders hebben gereageerd dan op de andere zeven. Wat er ook van zij, om het resultaat ervan niet te vertekenen hebben we de tegenstelling 'verdraagzaam-autoritair' bij de verdere factoranalyse buiten beschouwing gelaten.

TABEL 6

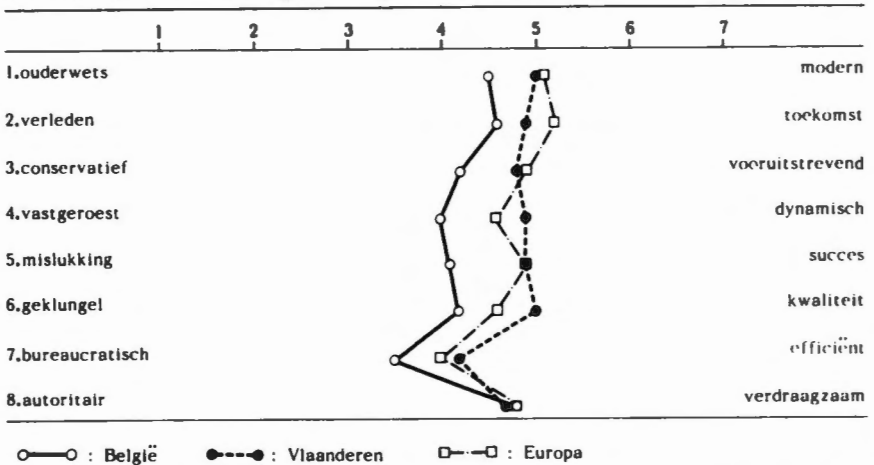
De verdeling van de onderzoekseenheden volgens hun positie op de semantische differentiaalschalen m.b.t. Vlaanderen, België en Europa, in procenten.

	1	2	3	4	5	6	7		N	
	ui- terst	re- de- lijk	licht	neu- traal	licht	re- de- lijk	ui- terst			
BELGIE	1. ouderwets	2,9	9,7	14,7	16,6	24,5	27,8	3,9	modern	969
	2. verleden	2,1	6	10,6	23,1	27,7	27	3,4	toekomst	960
	3. conservatief	3,3	15,6	15,9	14,6	23,8	23,4	3,3	voortuitstre- vend	965
	4. vastgeroest	5,3	16	20,2	15,3	21,6	19,6	2	dynamisch	968
	5. mislukking	2,9	9,7	18,4	29,4	21,2	16,9	1,4	succes	968
	6. geklungel	7,2	14,1	16,8	13,6	17,5	25,9	4,7	kwaliteit	969
	7. bureaucratisch	11	18	17,7	27,4	15,1	9,7	1	efficiënt	954
	8. autoritair	0,5	9,1	13,8	15,3	16,2	39,8	5,4	verdraag- zaam	971
VLAANDEREN	1. ouderwets	1,1	5,9	11,4	10,8	24,5	40,7	5,6	modern	968
	2. verleden	2,5	6,7	8,8	14,2	24,6	35,9	7,3	toekomst	956
	3. conservatief	1,9	7,8	11,2	13,3	28,1	30,3	7,4	voortuitstre- vend	959
	4. vastgeroest	2,1	4,6	11,2	13,6	31,1	30,4	6,9	dynamisch	958
	5. mislukking	0,9	3,8	8,3	18,6	31,9	30,6	5,9	succes	959
	6. geklungel	1,9	6,3	10,8	13,5	23,3	34,6	9,5	kwaliteit	964
	7. bureaucratisch	5	10	13,4	28,9	21,7	17,7	3,2	efficiënt	957
	8. autoritair	1,1	8,3	14,8	15,5	19,4	32,8	8	verdraag- zaam	962
EUROPA	1. ouderwets	1,8	4,5	8,2	11,9	20,4	44,3	8,9	modern	963
	2. verleden	1,9	4,3	5,9	10,9	27,4	40,1	9,5	toekomst	955
	3. conservatief	2,1	6,3	10,1	15	28,4	31,1	7,1	voortuitstre- vend	959
	4. vastgeroest	2,5	5,8	14,2	15,5	29,1	29,7	3,1	dynamisch	955
	5. mislukking	2,2	4	8,9	17,2	30,2	34,3	3,2	succes	961
	6. geklungel	2,1	7,8	12	18,7	26,8	29,2	3,3	kwaliteit	958
	7. bureaucratisch	6,3	11,3	14	24,4	23,2	18,3	2,4	efficiënt	949
	8. autoritair	1,7	6,9	10,6	17,8	25,9	32	5	verdraag- zaam	953

GRAFIEK 1

De houding tegenover België, Vlaanderen en Europa.

GRAFIEK 4.1. De beeldvorming over België, Vlaanderen en Europa.

Wat meteen opvalt na een gezamenlijke principale componentenanalyse is het feit dat alle variabelen relatief hoog laden op de eerste ongeroteerde factor. Die factor beschrijft dan ook flink wat variantie, wat erop lijkt te wijzen dat een uitgesproken positieve houding tegenover één entiteit vaak ook een positieve houding tegenover de twee andere impliceert. In die zin zou er hier sprake kunnen zijn van een dimensie die we 'houding tegenover politieke verbanden in het algemeen' zouden kunnen noemen. Maar anderzijds blijken 'België', 'Vlaanderen' en 'Europa' bij de scholieren toch ook ietwat uiteenlopende reacties op te roepen die intern vrij consistent zijn. Wanneer we over drie factoren laten roteren, dan komt de driedeling die we bekomen immers in grote mate overeen met de drie groepen variabelen: op de eerste factor laden enkel de variabelen die de houding tegenover Europa betreffen hoog, op de tweede factor enkel die m.b.t. Vlaanderen en op de derde enkel die m.b.t. België.

D. Besluit

Vanuit de drie zopas besproken invalshoeken kan nu een algemeen beeld gevormd worden van het nationale bewustzijn van laatstejaarscholieren. Daarbij kan meteen worden onderstreept dat men er vandaag de dag blijkbaar allesbehalve in slaagt om via het politieke socialisatieproces een emotionele band te creëren tussen het politieke systeem 'België' en de toekomstige burger. De relatieve identificatie met België is integendeel zo laag dat er van 'vaderlandsliefde' in de stricte zin van het woord nog nauwelijks sprake kan zijn. De vaststelling dat het beeld van België vrij kleurloos is – niet echt negatief maar allesbehalve positief – ligt in het verlengde daarvan. Bovendien lijkt er bij veel jongeren nogal wat verwarring te bestaan omtrent de vraag of het onderscheid tussen Belgen en niet-Belgen nu al dan niet relevanter is dan het onderscheid tussen Vlamingen en niet-Vlamingen. Bij ongeveer één vijfde van de respondenten kan men van een uitgesproken Vlaams

TABEL 7

Drie principale componenten van de semantische differentiaal-items m.b.t. België, Vlaanderen en Europa (*). Factormatrix voor en na varimax-rotatie.

	variabelen	voor rotatie			na rotatie		
		fac- tor 1	fac- tor 2	fac- tor 3	fac- tor 1	fac- tor 2	fac- tor 3
BELGIË	1. ouderwets-modern	0,58	0,10	-0,26	0,24	0,23	0,55
	2. verleden-toekomst	0,54	0,19	-0,22	0,16	0,30	0,51
	3. conservatief-vooruitstrevend	0,62	0,03	-0,13	0,34	0,28	0,45
	4. vastgeroest-dynamisch	0,54	0,09	-0,41	0,18	0,14	0,65
	5. mislukking-succes	0,47	0,05	-0,54	0,12	0,00	0,71
	6. geklungel-kwaliteit	0,47	0,19	-0,51	0,32	0,11	0,72
	7. bureaucratisch-efficiënt	0,53	0,05	-0,22	0,25	0,20	0,48
VLAANDEREN	1. ouderwets-modern	0,47	0,42	0,26	0,08	0,66	0,13
	2. verleden-toekomst	0,40	0,37	0,40	0,11	0,66	-0,03
	3. conservatief-vooruitstrevend	0,51	0,39	0,33	0,15	0,70	0,09
	4. vastgeroest-dynamisch	0,45	0,45	0,30	0,06	0,70	0,10
	5. mislukking-succes	0,51	0,43	0,10	0,06	0,61	0,28
	6. geklungel-kwaliteit	0,46	0,44	0,00	-0,01	0,54	0,34
	7. bureaucratisch-efficiënt	0,49	0,27	0,12	0,16	0,50	0,23
EUROPA	1. ouderwets-modern	0,57	-0,41	0,10	0,69	0,07	0,15
	2. verleden-toekomst	0,50	-0,39	0,21	0,66	0,10	0,03
	3. conservatief-vooruitstrevend	0,64	-0,36	0,14	0,71	0,15	0,17
	4. vastgeroest-dynamisch	0,62	-0,49	0,18	0,80	0,08	0,10
	5. mislukking-succes	0,59	-0,47	0,11	0,75	0,04	0,14
	6. geklungel-kwaliteit	0,62	-0,41	0,02	0,70	0,05	0,24
	7. bureaucratisch-efficiënt	0,58	-0,31	0,09	0,62	0,14	0,18
	variantiebijdrage	6,01	2,40	1,47	3,87	3,13	2,88

* met uitzondering van 'autoritair-verdraagzaam'.

natiebewustzijn spreken, terwijl de groep scholieren die een duidelijke Belgische reflex vertonen ongeveer even groot is. De meerderheid houdt ergens het midden daartussen. Terloops kunnen we er hier wel even op wijzen dat dit een vrij opzienbarende vaststelling is, aangezien de Belgische realiteit toch een soort van natuurlijke voorsprong heeft op de Vlaamse. Het feit dat de scholieren Belgische staatsburgers zijn dringt zich dagelijks op talloze manieren aan hen op en de zichtbaarheid van het Belgische systeem is vooralsnog veel groter dan die van het Vlaamse.

Het zou hoe dan ook voorbarig zijn om te besluiten dat de balans zo stilaan naar de kant van het Vlaamse natiebewustzijn doorweegt. De identificatie met Vlaanderen is inderdaad groter dan die met België, maar toch onvoldoende om van een Vlaams 'patriottisme' te kunnen spreken. Uit de meer positieve houding tegenover Vlaanderen kunnen we weliswaar afleiden dat het Vlaamse systeem een wat grotere legitimiteit heeft, maar daar staat dan weer tegenover dat de scholieren die Vlaanderen als een natie percipiëren lang geen meerderheid vormen.

Anderzijds kan men zich de vraag stellen of we geen vertekend beeld schetsen wanneer we onze onderzoeksresultaten interpreteren vanuit de tegenstelling tussen een Vlaams en een Belgisch 'patriottisme'. Uit tabel 7 hebben we immers afgeleid dat een uitgesproken Vlaamsbewuste reflex bij de scholieren niet noodzakelijk een anti-Belgische attitude impliceert. Het blijkt integendeel zo te zijn dat de scholieren die positief staan tegenover Vlaanderen vaak ook geneigd zijn om zich van België een positief beeld te vormen. In dat opzicht is het niet onredelijk om te besluiten dat de keuze tussen Vlaanderen en België voor de jongeren allesbehalve een verscheurend dilemma vormt. Beide nationale identificaties lijken in de ogen van de laatstejaarscholieren dan ook veeleer complementair. Dat hangt dan op zijn beurt samen met het feit dat de 'vaderlandsliefde' bij de jongeren hoe dan ook op een laag pitje brandt. De identificatie met de natie, weze het nu de Belgische of de Vlaamse, wordt niet verabsoluteerd en het heeft er bijgevolg alle schijn van dat de huidige jongerengeneratie noch voor België, noch voor Vlaanderen storm zal lopen.

Overigens is het ook niet zo dat de identificatie met de nationale entiteit stilaan plaats maakt voor een supra-nationale gerichtheid. We hebben integendeel vastgesteld dat de jongeren zich erg weinig met Europa identificeren en veeleer van een particularistische ingesteldheid blijk geven. Bovendien vormen ze zich slechts een gematigd positief beeld van Europa.

III. Het nationale bewustzijn en de politieke overtuiging

Intuïtief gaat men er soms van uit dat een sterke identificatie met de eigen natie samenhangt met een conservatieve 'rechtse' waardenoriëntatie. Zonder die problematiek te willen uitklaren leek het ons toch boeiend om even te onderzoeken hoe het nationale bewustzijn van de respondenten in relatie staat tot hun partijvoorkeur en hun politieke waardenoriëntering. Dat laatste kenmerk hebben we gemeten aan de hand van acht items die respectievelijk op de vakbonden, de migranten, abortus, AIDS, de kernraketten, de kernenergie, het apartheidsregime en het beleid van de regering Martens VI betrekking hadden. Bij het zoeken naar

mogelijke relaties gebruiken we enerzijds de mate van verbondenheid met Vlaanderen en België, en anderzijds de scores op de factoren 'Vlaams natiebewustzijn'³², 'houding tegenover België' en 'houding tegenover Vlaanderen'³³ als indices van het nationale bewustzijn van de respondenten. Hieronder bespreken we enkel de significante verbanden.

De variabele die blijkbaar het meest van al met het nationale bewustzijn van de respondenten samenhangt is de partijvoorkeur. Een variantieanalyse toont aan dat die variabele zowat 8% van de variantie van de factor 'Vlaams natiebewustzijn' kan beschrijven³⁴, maar die samenhang is praktisch uitsluitend te wijten aan het feit dat Volksunie- en Vlaams-Blok-kiezers telkens significant hoger scoren op de betrokken factor dan de andere respondenten. Op basis van de partijvoorkeur kan ook de houding tegenover België en Vlaanderen tot op zekere hoogte worden voorspeld. In het eerste geval kan hierdoor 6%³⁵ van de variantie worden beschreven, in het tweede 4%³⁶. Bij nader toezien blijkt dat de CVP-stemmers zich doorgaans een significant positiever beeld vormen van België dan de andere respondenten. Anderzijds onderscheiden Volksunie-stemmers zich van de anderen door hun positiever beeld van Vlaanderen, hoewel het CVP-electoraat ook wat dat betreft relatief hoog scoort. Eigenaardig is wel dat noch de Volksunie-, noch de Vlaams Blok-stemmers worden gekenmerkt door een uitgesproken negatieve houding tegenover België. Dat neemt niet weg dat, zoals blijkt uit tabel 8, de Vlaams-nationale kiezers zich significant méér met Vlaanderen identificeren dan de andere respondenten en significant minder met België. Opvallend is ook dat we bij socialistisch gezinde jongeren een tegenovergestelde tendens vaststellen. In dit opzicht hebben vooral laatstejaarscholieren met socialistische sympathieën dus blijkbaar een zekere Belgische reflex.

De politieke waardeoriëntering van de respondenten hebben we ook trachten te meten op basis van een achttal items, maar de reactie daarop correleert doorgaans erg laag met de verschillende aspecten van natiebewustzijn. Wel toont een variantieanalyse aan dat er bij respondenten met een hoog Vlaams natiebewustzijn een zekere tendens bestaat om zich negatiever op te stellen tegenover migranten³⁷. Hetzelfde kan gezegd worden van de scholieren die zich sterk met Vlaanderen ver-

(32) Item nr. 4 laten we daarbij achterwege.

(33) Daarbij hebben we telkens gewerkt met een afzonderlijke factoranalyse van de respectievelijke semantische differentiaal-items i.v.m. België en Vlaanderen, zonder evenwel rekening te houden met de dichotomie 'verdraagzaam-autoritair'. De eerste factor, die telkens ongeveer de helft van de totale variantie beschrijft, noemen we respectievelijk 'houding tegenover Vlaanderen' en 'houding tegenover België'.

(34) Verband tussen de partijvoorkeur en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': $r_2: 0,078$, F-ratio: 12,85, sign.: 0,0001. Daarbij houden we enkel rekening met de respondenten die CVP, PVV, SP, VU, Agalev of Vlaams Blok zegden te zullen stemmen. Ook hierna is dat telkens het geval.

(35) Verband tussen de partijvoorkeur en de factor 'houding tegenover België': $r_2: 0,057$, F-ratio: 8,72, sign.: 0,0001.

(36) Verband tussen de partijvoorkeur en de factor 'houding tegenover Vlaanderen': $r_2: 0,039$, F-ratio: 5,91, sign.: 0,0001.

(37) Verband tussen de reactie op het item 'Gastarbeiders die al een jaar werkloos zijn in België moeten door de overheid het land worden uitgewezen' en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': $r_2: 0,036$, F-ratio: 7,25, sign.: 0,0001.

TABEL 8

De mate van verbondenheid met Vlaanderen en België volgens partijvoorkeur, in procenten (*).

PARTIJ	ENTI-TEIT	1e keuze	2e keuze	3e keuze	4e keuze	5e keuze	N
Agalev	Vlaanderen	16,67	24,44	39,44	9,44	10,00	180
	België	9,44	20,56	16,67	46,67	6,67	180
CVP	Vlaanderen	10,64	29,26	46,81	6,91	6,38	188
	België	12,23	13,30	16,49	53,72	4,26	188
PVV	Vlaanderen	15,82	23,42	43,67	10,76	6,33	158
	België	14,56	15,82	15,82	48,10	5,70	158
SP	Vlaanderen	7,96	26,55	40,71	15,93	8,85	113
	België	20,35	12,39	16,81	44,25	6,19	113
Vl. Blok	Vlaanderen	56,25	25,00	15,63	3,13	0,00	32
	België	0,00	3,13	12,50	50,00	34,38	32
VU	Vlaanderen	33,80	30,99	28,17	4,23	2,82	71
	België	1,41	7,04	18,31	57,75	15,49	71
TOTAAL	Vlaanderen	16,98	26,42	40,30	9,30	7,01	742
	België	11,73	14,42	16,44	49,60	7,82	742

* horizontaal berekend.

Chi-kwadraat waarde tussen de partijvoorkeur en de verbondenheid met Vlaanderen : 79,95, Cramer's V-waarde : 0,164, sign.: 0,0001.

Chi-kwadraat-waarde tussen de partijvoorkeur en de verbondenheid met België : 72,215, Cramer's V-waarde : 0,156, sign.: 0,0001.

bonden voelen³⁸. Opvallend is ook dat de scholieren met een sterk Vlaams natiebewustzijn³⁹ en een positieve houding tegenover België⁴⁰ vaak voorstander blijken van een repressief anti-AIDS beleid. Hoe positiever de scholieren staan

(38) Verband tussen de reactie op het genoemde item in verband met de migranten en de mate van verbondenheid met Vlaanderen : Kendall Tau-b : 0,091.

(39) Verband tussen de reactie op het item : 'De overheid moet krachtiger optreden tegen homoseksuelen om op die manier de verspreiding van de ziekte AIDS tegen te gaan' en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': r2: 0,0233, F-ratio : 4,55, sign.: 0,0004.

(40) Verband tussen de reactie op het genoemde item in verband met AIDS en de factor 'houding tegenover België': r2: 0,0207, F-ratio : 3,83, sign.: 0,002.

tegenover België⁴¹ of Vlaanderen⁴², hoe meer ze ook geneigd zijn om abortus af te keuren.

Het kan echter niet genoeg benadrukt worden dat de verbanden die we in deze paragraaf besproken hebben weliswaar statistisch significant, maar doorgaans toch erg zwak waren. Ze wijzen nochtans min of meer in dezelfde richting en suggereren dat de jongeren met een uitgesproken Vlaamse of Belgische reflex vaak de neiging hebben om een behoudsgezind ethisch standpunt in te nemen en een politieke overtuiging aan te kleven die we grofweg als 'rechts' zouden kunnen typeren. Maar die samenhang mag zeker niet verabsoluteerd worden.

IV. De socialisatie van het nationale bewustzijn.

Op welke manier wordt iemand Belgisch- of Vlaambewust? Om daarop te antwoorden moeten we in feite het politieke socialisatieproces trachten te reconstrueren, iets wat op basis van onze gegevens slechts bij benadering kan gebeuren. We kunnen hoogstens de relatieve impact van een aantal socialisatiefactoren meten door die telkens aan de afhankelijke variabelen te relateren, met dien verstande uiteraard dat een loutere samenhang niet noodzakelijk een causaal verband hoeft te impliceren. Onder dat voorbehoud gaan we in deze paragraaf na in hoeverre het nationale bewustzijn van de scholieren in functie staat van de partijvoorkeur van de ouders, het onderwijsnet en het al dan niet lezen van bepaalde kranten. Hieronder beperken we ons opnieuw tot het aanstippen van de significante verbanden.

A. De ouders

Aan de respondenten is ook de vraag gesteld voor welke partij ze dachten dat hun vader en hun moeder stemden. Die gepercipieerde partijvoorkeur van de ouders is dan aan de verschillende aspecten van het natiebewustzijn gerelateerd. Zo blijkt uit een variantieanalyse dat de factor die we 'Vlaams natiebewustzijn' hebben genoemd tot op zekere hoogte samenhangt met het kiesgedrag van de ouders. 4 à 5% van de variantie van de afhankelijke variabele wordt hierdoor verklaard⁴³, maar dit verband is grotendeels toe te schrijven aan het feit dat de respondenten van wie de vader of de moeder Volksunie-gezind zijn van beduidend meer natiebewustzijn blijken te geven. Een interessante samenhang vinden we ook tussen de houding van de respondenten tegenover België en de politieke gezindheid thuis⁴⁴. De variantie van die factor kan zelfs voor 5,5% beschreven worden op basis van

(41) Verband tussen de reactie op het item 'Abortus moet, behalve in gevallen waar het leven van de moeder ernstig in gevaar is, wettelijk verboden blijven' en de factor 'houding tegenover België': $r_2: 0,0269$, F-ratio: 5,03, sign.: 0,0001.

(42) Verband tussen de reactie op het genoemde item in verband met abortus en de factor 'houding tegenover Vlaanderen': $r_2: 0,0247$, F-ratio: 4,64, sign.: 0,0003.

(43) Verband tussen de partijvoorkeur van de vader en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': $r_2: 0,04$, F-ratio: 5,52, sign.: 0,0001. Verband tussen de partijvoorkeur van de moeder en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': $r_2: 0,046$, F-ratio: 6,29, sign.: 0,0001.

(44) Verband tussen de partijvoorkeur van de vader en de factor 'houding tegenover België': $r_2: 0,04$, F-ratio: 5,33, sign.: 0,0001. Verband tussen de partijvoorkeur van de moeder en de factor 'houding tegenover België': $r_2: 0,055$, F-ratio: 7,29, sign.: 0,0001.

de partijvoorkeur van de moeder. Bij nader toezien blijkt dat jongeren uit socialistische en Vlaams-nationale gezinnen significant negatiever staan tegenover België dan de anderen. Enkel voor wat de Vlaams-nationale partijvoorkeur betreft weerspiegelt zich dat ook in de mate waarin jongeren zich met België verbonden voelen. Uit tabel 9 blijkt immers dat de kans dat de kinderen zich heel weinig met België identificeren beduidend groter wordt indien de ouders Volksunie of Vlaams Blok stemmen⁴⁵. De vaststelling dat scholieren uit Vlaams-nationale gezinnen zich duidelijk meer met Vlaanderen identificeren is daaraan natuurlijk complementair. Indien de ouders voor andere partijen stemmen is het gevoel van verbondenheid van de kinderen veel minder voorspelbaar.

TABEL 9

De mate van verbondenheid met Vlaanderen en België volgens de al dan niet Vlaams-nationale partijvoorkeur van de vader en de moeder, in procenten(*).

	PARTIJ	ENTI-TEIT	1e keuze	2e keuze	3e keuze	4e keuze	5e keuze	N
VADER	VL. NAT.	Vlaanderen	32,93	25,61	32,93	2,44	6,10	82
		België	4,88	10,98	10,98	51,22	21,95	82
	NIET VL. NAT.	Vlaanderen	14,94	25,79	42,59	9,80	6,88	857
		België	11,55	14,35	16,92	51,34	5,83	857
MOEDER	VL. NAT.	Vlaanderen	37,88	28,79	21,21	9,09	3,03	66
		België	6,06	16,67	15,15	33,33	28,79	66
	NIET VL. NAT.	Vlaanderen	14,89	25,54	43,30	9,16	7,10	873
		België	11,34	13,86	16,49	52,69	5,61	873

(*) horizontaal berekend.

- Chi-kwadraat waarde tussen de Vlaams-nationale partijvoorkeur van de vader en de mate van verbondenheid met Vlaanderen: 20,847, Cramer's V: 0,149, sign.: 0,0001.

- Chi-kwadraat waarde tussen de Vlaams-nationale partijvoorkeur van de vader en de mate van verbondenheid met België: 32,102, Cramer's V: 0,185, sign. 0,0001.

- Chi-kwadraat waarde tussen de Vlaams-nationale partijvoorkeur van de moeder en de mate van verbondenheid met Vlaanderen: 28,557, Cramer's V: 0,174, sign.: 0,0001.

- Chi-kwadraat waarde tussen de Vlaams-nationale partijvoorkeur van de moeder en de mate van verbondenheid met België: 51,959, Cramer's V: 0,235, sign.: 0,0001.

(45) Aangezien er in een kruistabel van de mate van verbondenheid volgens de partijvoorkeur van de vader of de moeder teveel cellen met een erg lage frequentie zijn moeten we de verschillende partijen tot een meer beperkt aantal categorieën samentrekken om een geldige Chi-kwadraat waarde te kunnen berekenen.

B. *Het onderwijsnet.*

Via het berekenen van correlaties kunnen we moeilijk achterhalen in welke mate de scholieren in het vrije en het officiële onderwijsnet op een uiteenlopende manier worden gesocialiseerd op het vlak van het nationale bewustzijn. We kunnen hoogstens onderzoeken of er tussen de respondenten van beide onderwijsnetten wat dat betreft een significant verschil bestaat. Dat blijkt wel degelijk het geval te zijn. Afgezien van de mate waarin de scholieren zich met België verbonden voelen correleren alle afhankelijke variabelen tot op zekere hoogte met het net waarin de respondenten school lopen. Zo scoren de scholieren in het vrije net wat hoger op de factor 'Vlaams natiebewustzijn' dan die in het officiële net⁴⁶. In het ver- lengde daarvan ligt de vaststelling dat de identificatie met Vlaanderen beduidend groter is in het vrije net. Zie tabel 10.

TABEL 10

De mate van verbondenheid met Vlaanderen en België, volgens onderwijsnet, in procenten (*).

ONDERWIJSNET	ENTITEIT	1e keuze	2e keuze	3e keuze	4e keuze	5e keuze	N
VRIJ	Vlaanderen	18,53	27,25	39,97	8,16	6,09	723
	België	9,68	14,11	16,74	51,31	8,16	723
OFFICIEEL	Vlaanderen	9,72	20,83	47,69	12,50	9,26	216
	België	15,28	13,89	15,28	51,39	4,17	216
TOTAAL	Vlaanderen	16,51	25,77	41,75	9,16	6,82	939
	België	10,97	14,06	16,40	51,33	7,24	939

(*) horizontaal berekend.

- Chi-kwadraat waarde tussen het onderwijsnet en de mate van verbondenheid met Vlaanderen : 18,725, Cramer's V: 0,141, sign.: 0,001.

- Chi-kwadraat waarde tussen het onderwijsnet en de mate van verbondenheid met België : 8,632, Cramer's V: 0,096, sign.: 0,071.

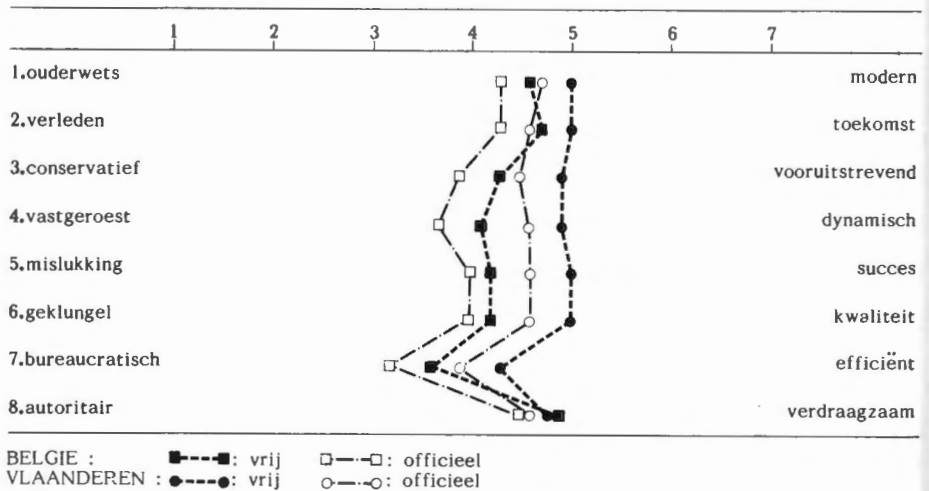
Opmerkelijk is ook dat de scholieren uit het vrije net zowel tegenover België als tegenover Vlaanderen positiever staan⁴⁷. Dat beide verbanden weliswaar vrij bescheiden maar toch consistent zijn blijkt ook uit grafiek 2.

(46) Verband tussen het onderwijsnet en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': r_2 : 0,014, F-ratio : 13,67, sign.: 0,0002.

(47) Verband tussen het onderwijsnet en de factor 'houding tegenover Vlaanderen': r_2 : 0,028, F-ratio : 25,14, sign.: 0,0001. Verband tussen het onderwijsnet en de factor 'houding tegenover België': r_2 : 0,019, F-ratio : 18,02, sign.: 0,0001.

GRAFIEK 2

Het verband tussen het onderwijssnet en de houding tegenover Vlaanderen en België.

C. De massamedia

Men mag ervan uitgaan dat ook de massamedia een belangrijke rol spelen bij de socialisatie van het nationale bewustzijn. Zonder daaromtrent uitsluitel te kunnen geven lijkt het toch interessant om eens na te gaan of de afhankelijke variabelen op een of andere wijze in verband staan met het al dan niet lezen van bepaalde kranten⁴⁸. We kunnen dit best doen door via een variantieanalyse na te gaan in welke mate de verschillende factorscores in verband met nationaal bewustzijn door de variabele 'lectuur van kranten' worden bepaald. Uit de analyse blijkt dat de onafhankelijke variabele vooral relatief veel variantie van de factoren 'houding tegenover Vlaanderen'⁴⁹ en 'houding tegenover België'⁵⁰ kan beschrijven.

(48) Aan de respondenten werd gevraagd of ze de voorbije maand een krant hadden gelezen, en, zo ja, welke krant. Daarbij dienden ze de krant aan te duiden waarin ze het meest gelezen hadden. Dit leverde het volgende resultaat op: Het Belang van Limburg: 89 lezers, De Gazet van Antwerpen: 122 lezers, Het Laatste Nieuws: 159 lezers, De Morgen: 39 lezers, Het Nieuwsblad: 209 lezers, De Standaard: 92 lezers en het Volk: 91 lezers. Het aantal kranten met erg weinig lezers laten we bij de analyse buiten beschouwing.

(49) Verband tussen de lectuur van kranten en de factor 'houding tegenover Vlaanderen': $r_2: 0,05$, F-ratio: 6,41, sign.: 0,0001.

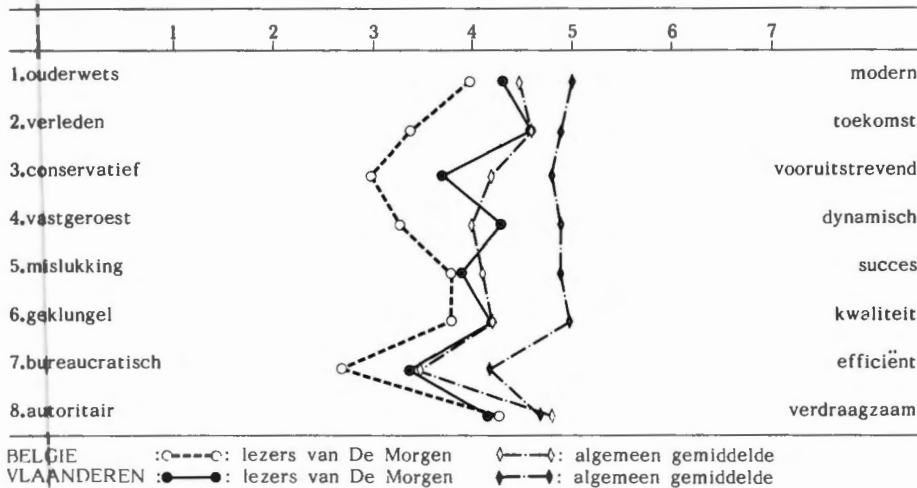
(50) Verband tussen de lectuur van kranten en de factor 'houding tegenover België': $r_2: 0,043$, F-ratio: 5,47, sign.: 0,0001.

Ook de factor 'Vlaams natiebewustzijn' hangt er kennelijk mee samen⁵¹.

Wanneer we nu evenwel onderzoeken waaraan die samenhang moet worden toegeschreven, dan blijkt dat enkel het lezerspubliek van één krant consistent en significant verschilt van dat van andere kranten. Het is inderdaad opvallend dat de lezers van *De Morgen* van beduidend minder Vlaams natiebewustzijn blijken te geven en zich beduidend negatiever opstellen tegenover België en tegenover Vlaanderen. Dat de lezers van *De Morgen* in dat laatste opzicht relatief sterk verschillen van de doorsnee laatstejaarscholier blijkt ook uit grafiek 3.

GRAFIEK 3

Het verband tussen het al dan niet lezen van 'De Morgen' en de houding tegenover Vlaanderen en België.

Voor wat de overige kranten betreft dient daar enkel nog aan toegevoegd dat de lezers van *De Standaard* eveneens significant negatiever staan tegenover België, maar zich voor wat hun houding tegenover Vlaanderen betreft blijkbaar niet van de anderen onderscheiden.

D. Besluit

Alhoewel het socialisatieproces grotendeels buiten het bereik van ons onderzoek valt bieden de resultaten toch enige grond voor de stelling dat de laatstejaarscholieren hun nationaal identiteitsgevoel in niet onbelangrijke mate van

(51) Verband tussen de lectuur van kranten en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': $r_2: 0,0326$, F-ratio: 4,31, sign.: 0,0003.

thuisuit meekrijgen. Dat verband vormt trouwens ten dele de verklaring voor het verschil tussen de respondenten uit het vrije en het officiële schoolnet inzake nationaal bewustzijn⁵². In dat opzicht zou het dan ook erg voorbarig zijn om te besluiten dat de jongeren door de verschillende schoolnetten in een andere zin worden gesocialiseerd. Verder wordt de mogelijke impact van de lectuur van kranten op het nationale bewustzijn door onze resultaten sterk gerelativeerd, één uitzondering niet te na gesproken. De analyse van daarnet wettigt namelijk het vermoeden dat *De Morgen* als enige krant wél een zekere invloed uitoefent op de nationale gevoelens van haar jonge lezers.

Besluit

Via drie invalshoeken werd getracht om het nationale bewustzijn van laatstejaarscholieren in kaart te brengen. Vooreerst werd onderzocht met welke politieke entiteiten ze zich het meest identificeren en vervolgens nagegaan ze Vlaanderen dan wel België als een natie percipiëren. Tenslotte werd ook gepeild naar hun vooroordelen ten opzichte van België, Vlaanderen en Europa.

Als eerste belangrijk resultaat is daarbij uit het onderzoek gekomen dat er bij de Vlaamse jeugd al bij al weinig sporen te vinden zijn van wat men 'patriottisme' in de stricte zin van het woord zou kunnen noemen. Het feit dat de laatstejaarscholieren zich bij uitstek met hun eigen gemeente verbonden voelen en zich zowel van België als van Vlaanderen een vrij kleurloos beeld vormen wijst erop dat het nationale bewustzijn hoe dan ook zwak is en het concept 'vaderlandsliefde' nauwelijks relevant is om de relatie tussen jongeren en hun maatschappelijke omgeving te definiëren. In die zin kan men bezwaarlijk stellen dat het politieke socialisatieproces van jongeren resulteert in een sterk Belgisch gemeenschapsgevoelen en een uitgesproken steun voor, laat staan een affectieve band met, het Belgische politieke systeem. Het zou evenwel voorbarig zijn om gewag te maken van een overwegend Vlaams natiebewustzijn. Een opvallend grote minderheid van de scholieren geeft weliswaar blijk van een consistent Vlaams natiebewustzijn, maar een minstens even groot aantal blijft duidelijk vanuit een Belgisch referentiekader denken. De meerderheid houdt het midden daartussen.

Precies dat laatste doet vermoeden dat er in de ogen van de jongeren niet echt een tegenstelling bestaat tussen de Vlaamse en de Belgische identiteit. Zo hebben we kunnen vaststellen dat de houding tegenover België en de houding tegenover Vlaanderen voor een groot stuk parallel lopen. De keuze tussen Vlaanderen en België vormt met andere woorden allesbehalve een verscheurend dilemma: "It is not so much a problem of opposition between identities because the multiplicity of identities is not even perceived as conflictual but simply as multiple."⁵³ Wat A. Melich over de jonge Catalanen heeft geschreven geldt dus blijkbaar ook voor de meeste Vlaamse jongeren.

(52) Van de scholieren in het vrije onderwijs stemt de vader in 14,4% van de gevallen voor de Volksunie of het Vlaams Blok, en de moeder in 12,2% van de gevallen. In het officiële onderwijs zijn er dat respectievelijk 6,4% en 3,4%. Met de ouders die blanco stemmen of waarvan de partijvoorkeur niet gekend is hielden we daarbij telkens geen rekening.

(53) A. MELICH, a.w., blz. 166.

In het verlengde daarvan ligt de vaststelling dat de categorieën van jongeren die zich door hun positieve houding tegenover België van de anderen onderscheiden vaak ook gunstig staan tegenover Vlaanderen. Dat is bijvoorbeeld het geval met de jongeren die blijk geven van een behoudsgezinde ethische opstelling. Bovendien is gebleken dat zowel België als Vlaanderen op meer sympathie kunnen rekenen bij scholieren uit het vrije onderwijs dan bij die uit het officiële. Daarbij komt dat de lezers van *De Morgen* significant negatiever staan tegenover België én Vlaanderen. In dit opzicht is het vermoeden dat de tegenstelling tussen 'nationalisten' en 'niet-nationalisten' in feite relevanter is dan die tussen Vlaams- en Belgisch-gezinden zeker niet uit de lucht gegrepen. Anderzijds is het wel zo dat de respondenten met een Vlaams-nationale partijvoorkeur zich enkel door hun positieve houding tegenover Vlaanderen doen opmerken, alhoewel ook het Vlaamsbewustzijn van de Flaminganten zich niet vertaalt in een uitgesproken anti-Belgische houding.

Het natiebewustzijn van de scholieren staat ook tot op zekere hoogte in functie van de partijvoorkeur van de ouders. Kinderen waarvan de vader of de moeder Vlaams-nationaal stemmen geven doorgaans blijk van een grotere Vlaamsbewuste reflex. Het lezen van kranten blijkt daarentegen een veel minder belangrijke rol te spelen bij de socialisatie van het nationaal bewustzijn.

Samenvattend zou men kunnen stellen dat de Vlaamse jongeren niet echt wakker liggen van de vraag wat nu eigenlijk hun nationale identiteit is. Het begrip 'vaderland' is in feite zeer relatief geworden, net zoals dat het geval is in een aantal andere landen waar men niet van meet af aan met één vanzelfsprekende nationale identiteit wordt geconfronteerd. 'België' is in elk geval geen evidentie meer voor de jongeren, maar 'Vlaanderen' is het in feite evenmin. En overigens hebben we daarnaast vastgesteld dat de identificatie met Europa en de supra-nationale gerichtheid van de jongeren ook niet bijster groot is. Op het vlak van de identificatie met een omvattende collectiviteit bestaat er bij de Vlaamse jongeren dus blijkbaar een soort van vacuüm. De vraag of het wenselijk zou zijn om die leegte op te vullen valt evenwel buiten het kader van dit artikel.

Summary: National identity of Flemish secondary school pupils

The political socialization of a sense of national belonging is problematic in a socio-political environment where children are confronted with multiple national identities. A survey was administered to a diversified sample of 1000 Flemish secondary school pupils, aged 17-18. The data show that most Flemish preadults, when asked, hesitate between the Flemish and the Belgian identity, which they moreover hardly consider as contradictory. This lack of a single evident fatherland somehow results in an absence of genuine patriotism. Significant in this respect is the fact that identification with the local community takes preference over allegiance to the nation. In addition, Flemish youth adopt a low-profile attitude towards both Flanders and Belgium. The political socialization process apparently does not effect an emotional attachment to either the Flemish or the Belgian political system. Obviously, respondents who vote for a Flemish-nationalistic party, or whose parents do so, tend to prefer the Flemish identity.